

УДК 7.067
П53

Науковий редактор
Сергій Сряков

Збірник видано за фінансової підтримки
Генерального Консульства Республіки Польща у Харкові –
співорганізатора проведення міжнародної наукової конференції
«Польсько-українська культурна спадщина на Слобожанщині:
національна специфіка і взаємні впливи»

П53 ПОЛЬСЬКО – УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА НА СЛОБОЖАНЩИНІ: НАЦІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА І ВЗАЄМНІ ВПЛИВИ. Матеріали міжнародної наукової конференції (Харків, ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 7-8 листопада 2019 р.) / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. – Х.: Видавць О. А. Мірошніченко, 2019. – 160 с.

ISBN 978-617-7618-32-3

На сторінках цієї книги українські і польські науковці намагаються проаналізувати тісні освітньо-культурні зв'язки, які протягом століть поєднують історію Польщі і Слобожанщини. Зокрема, звертається увага на важливу роль у забезпеченні подібної взаємодії Харківського університету і його контактів з польськими навчальними закладами. Чимало місця приділяється різним аспектам життя Полонії Харкова (у тому числі – трагічним сторінкам її історії у добу сталінських репресій).

Збірник адресується широкому колу читачів, які цікавляться історією України і Польщі.

На обкладинці зображено Собор Успіння Пресвятої Діви Марії у м. Харків.

© Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди

© Генеральне Консульство Республіки
Польща у Харкові

© Наукова редакція С. Сряков

© Автори статей

ISBN 978-617-7618-32-3

Ольга Гончарова

ПОЛЯКИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОМУ ЖИТТІ ХАРКІВЩИНИ У 1920-ТІ – 1930-ТІ РОКИ

Поляки здавна мешкають на території України. Представники цієї етнічної спільноти становлять органічну та невіддільну частину українського соціуму, є громадянами України, беруть участь у розбудові і державності, в політичному, культурному, духовному, науковому, господарському житті. Вони пройшли разом з українським народом та іншими етнонаціональними групами важкий, суперечливий і водночас унікальний шлях розвитку, зазнавши катастрофічних втрат, попри це не втративши своєї етнічної самобутності. Одним зі складних періодів історії польської меншини України були 1920-ті – 1930-ті роки, коли держава, намагаючись радянлізувати їх, відроджує етнонаціональне життя, мову, розвиває національну освіту, пресу, книговидавництво, щоправда на партійно-класових засадах, а не досягши бажаних результатів відносить до «шкідницьких націй», наслідком чого стало закриття польських культурно-освітніх закладів і розгортання масових репресій, фабрикування гучних судових справ. Науковий аналіз особливостей етнонаціональних процесів, специфіки політики владних структур щодо них у регіональному аспекті має важливе значення для розуміння подальшої долі польської меншини та сучасного її стану.

Історичні, етнічні, політичні, культурні, духовні, соціально-економічні та міжнародні аспекти життєдіяльності польської меншини в

Україні впродовж ХХ ст. розглянуті у монографії О. Калакури¹. Останнім часом, у зв'язку з підвищенням інтересу до вивчення національних процесів, з'явилася низка робіт, присвячених дослідженню історії національних меншин Харківщини². Автори цих досліджень, здебільшого, аналізують національний склад населення регіону, заходи для задоволення його культурно-національних запитів, торкаються окремих питань економічного життя, звертаючи увагу на найбільш вдалі заходи уряду. Певного висвітлення в літературі дістало й питання польської національної меншини міста Харкова. Діяльність польських навчальних закладів у 1920-х – 1930-х роках аналізує у своїй статті О. Ніколаєнко³. Історію Римо-Католицької Церкви міста Харкова виклав М. Жур⁴. Однак, комплексне дослідження польської меншини Харківщини в міжвоєнний період відсутнє.

Метою статті є дослідження демографічних, соціально-економічних та культурно-духовних процесів у середовищі польського населення Харківщини, спричинених радянсько-партійною політикою 1920-х – 1930-х років щодо цієї етнічної спільноти.

За результатами Всеукраїнського перепису населення 17 грудня 1926 року на Харківщині проживало 7002 особи польської національності, що становило 0,43 % від загальної кількості жителів округи⁵. Із них 3365 осіб належали до чоловічої статі, а 3637 – до жіночої. Як видно з результатів

¹ Калакура О.Я. *Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті*. – Київ, 2007.

² Духопельников В.М. *Деятельность местных органов власти Харьковщины среди национальных меньшинств в 20-30-е годы ХХ столетия* // Эпоха. Культуры. Люди. Материалы международной научной конференции (Харьков, сентябрь 2003 г.): Сб. докладов. – Харьков, 2004. – С. 88-100.; *Харьков многонациональный*. – Харьков, 2004.

³ Ніколаєнко О. *Освітня діяльність Харківської полонії* // Формування історичної пам'яті: Польща і Україна: Матеріали Міжнародної наук.-практ. конф., м. Харків, 12 травня 2007 р. – Харків, 2008. – С. 340-349.

⁴ Жур М. *История Римо-Католической Церкви в Харькове* // Польська діаспора в Харкові: історія і сучасність. – Харків, 2004. – С. 8-24.

⁵ *Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т. XI. Украинская социалистическая республика. Итоги по республике*. – Москва, 1929. – С. 28.

перепису, переважна більшість поляків розселялася на території Харківщини розпорошено. Місцем проживання вони, переважно, обрали Харків та інші міста округи (89,79 % поляків жили в містах). За даними Всесоюзного перепису міського населення, проведеного 15 березня 1923 р., поляки становили 1,69 % мешканців Харкова⁶. Із часом їх кількість у місті зростає. Головною причиною такого росту стала міграція представників цієї етнічної спільноти до Харкова, який приваблював їх як столиця УСРР та велике індустріальне місто, де завжди був попит на робочі руки. Мешкали поляки і в інших містах округи. Так, переписом 1926 р. було встановлено, що 129 поляків проживали у Мерефі, 90 – у Південному, 69 – у Лозовій, 67 – у Люботині, 64 – у Чугуєві, 53 – у Вовчанську. Зафіксував перепис етнічних поляків, однак у меншій кількості, в Охтирці (35 осіб), Богодухові (32), Будах (11), Валках (27), Високому (34), Змієві (16), Золочеві (7), Краснокутську (8), Панютино (43), Покотилівці (21), Карачівці (19)⁷. Дисперсне проживання поляків на території Харківської округи привело до значної асиміляції. Лише 50 % етнічних поляків за рідну визнавали мову своєї національності, 47,28 % спілкувалися російською мовою, 2,28 % – українською, а 0,44 – іншою⁸. На цей процес великою мірою вплинула і русифікаторська політика царського уряду, яка була спрямована на сприяння розвитку російської мови та витіснення національних мов з ужитку.

За період з 1923 по 1926 рік відбулися суттєві зміни соціального складу польського населення Харківщини. Вони перебували в тісному взаємозв'язку із загальними тенденціями розвитку політичного, економічного та соціального життя країни в цілому, та Харківщини⁹

⁶ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. Р-845. – Оп. 3. – Спр. 118^с. – Арк. 97. Про заходи щодо посилення кооперативної роботи серед нацменшостей на Харківщині (Тези доповіді Харківської Окркоопради).

⁷ ДАХО. – Ф. Р-948. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 1-2. Национальный состав населения городов Харьковского округа в 1923 и 1926 гг.

⁸ *Харків та інші міста й селища міського типу*. – Харків, 1928. – С. 68.

зокрема. Низка соціально-економічних заходів більшовицької влади привела до перетворення величезної частки населення на пролетарів, задіяних на підприємствах державного сектору економіки. Питома вага робітників серед поляків збільшилася на 0,6 %, однак на 0,5 % скоротилася кількість службовців. Соціальну структуру представників польської спільноти округи перепис 1926 р. визначав таким чином: робітники – 32,6 %, службовці – 33,5 %, особи вільних професій – 0,5 %, господарі з найманими робітниками – 0,6 %, господарі, яким допомагають члени сім'ї, – 1,2 %, одинаки – 7,9 %, члени сім'ї, що допомагають у виробництві, – 0,3 %, особи, що не мають або не вказали заняття, – 11,1 %, безробітні – 10,3 %, інші – 2,0 %⁹. Як показало додаткове обстеження, з усіх поляків, які працювали у фабрично-заводській промисловості, 63 % було зайнято у кустарному виробництві¹⁰.

Та обставина, що поляки мешкали переважно в містах і були задіяні в тих галузях, де від них вимагалася знання грамоти, спричинила високий відсоток письменних (77,63 %). Робота в установах, на виробництві, у торгівлі, в ремісництві, на транспорті, у банках і комерційних установах вимагала не лише письменності, а й відповідного рівня освіти. При цьому для поляків рівень писемності – як у селі, так і в місті, – на відміну від українців та росіян, був високий. Серед харків'ян цей показник становив 77,45 %, жителів інших міст округи – 78,85 %, мешканців села – 72,17 %. Це пояснюється тим, що й у селах вони здебільшого були зайняті ремісництвом, працювали в установах, у торгівлі та різного типу закладах, що сприяло підвищенню рівня письменності, у той час як росіяни та українці на селі займалися переважно землеробством. На відміну від інших національностей, жінки польської національності майже не поступався чоловікам за цими показниками. Так, якщо середній показник серед

⁹ *Статистичний бюлетень*. – Харків, 1929. – Кн. VIII. – С. 22.

¹⁰ ДАХО. – Ф. Р-845. – Оп. 3. – Спр. 1205. – Арк. 242-243. Отчет о деятельности комиссии по делам нацмен с 15 марта 1927 – по 15 апреля 1928 гг.

чоловіків Харківської округи становив 61,76 %, а жінок – тільки 39,54 % то у представників польської етнічної спільноти це співвідношення було відповідно, 81,99 та 72,50 %¹¹. Поляки, що втратили письменність рідною мовою, були письменні українською чи російською, при цьому російська мова була найбільше поширена серед них.

Активізувати участь національних меншин у політичних, соціально-економічних і культурних перетвореннях, остаточно схилити їх на бік радянської влади була покликана політика «коренізації», рішення про впровадження якої прийняв XII з'їзд РКП(б) (1923 р.). Дія цієї політики поширювалась і на польське населення. У рамках здійснення політики коренізації було запропоновано вдалу форму врахування інтересів національних меншин. По державній лінії вона передбачала утворення спеціальних органів влади, що займалися справами національних меншин у центрі та на місцях, залучення до виборів представницьких органів, переведення державних установ і організацій на обслуговування населення національних меншин їхньою рідною мовою.

Реалізуючи ці плани, з 26 березня 1927 р. при Харківському окрвиконкомі почала діяти Комісія у справах національних меншин. Окрім штатних працівників, до роботи комісії на громадських засадах було залучено Буйвана в якості уповноваженого від польського населення¹². До створеного невдовзі нацменбюро при Харківській міськраді теж було включено представника від польського населення¹³. У районах керівництвом роботою серед національних меншин покладалося на члена РВК, що відповідав за культурно-освітню роботу. Виконання цієї роботи здійснювалося ним на громадських засадах. Проаналізував

¹¹ *Всесоюзная перепись населения 1926 года.* – Т. XII. – Москва, 1928. – С. 309-313.

¹² ДАХО. – Ф. Р-845. – Оп. 3. – Спр. 1972. – Арк. 63. Протокол № 1 засідання нацменкомісії при Харківському окрвиконкомі від 26 березня 1927 р.

¹³ ДАХО. – Ф. Р-948. – Оп. 2. – Спр. 181. – Арк. 12. Протокол № 139 постанов президиуму Харківського виконавчого комітету за 26.09. 1928 р.

національний склад населення, Окружний виконавчий комітет визначив необхідність виділення представника з обслуговування польської народності у Вовчанському, Лозівському, Люботинському й Охтирському районах¹⁴. Виділення для роботи з польською меншиною працівників райвиконкомів давало можливість розгорнути ефективну роботу серед них на місцях.

Державно-адміністративні заходи передбачали активне залучення представників національних меншин до роботи в органах державної влади та управління. Одним зі шляхів реалізації цього напрямку було залучення їх до виборів представницьких органів. Так, уже в результаті виборів 1924 р. один поляк був обраний членом Окружного виконавчого комітету (0,9 % від загальної кількості обраних), один – членом районного виконавчого комітету (0,41) і один – головою сільради (0,13)¹⁵. Активна агітаційно-пропагандистська та культурно-просвітницька робота, проведена працівниками місцевих органів влади серед польського населення з метою радянізації представників цієї етнічної меншини, згодом принесла непогані результати для правлячої партії. Змінилося ставлення етнічних поляків до виборів: від байдужого у 1922–1923 рр. – до активної участі в них, починаючи від середини 1920-х років¹⁶. Їхнє представництво у радах робітничих, селянських та червоноармійських депутатів у 1926 році становило 1,1 % від обраних, що перевищило питому вагу представників цієї спільноти в окрузі на 0,67 %¹⁷. Одним із визначних факторів при цьому було те, що при підготовці виборчої кампанії до рад,

¹⁴ ДАХО. – Ф. Р-845. – Оп. 3. – Спр. 2854. – Арк. 52. Протокол № 2 засідання Бюро нацмен Окрисполкома от 28.03.1929 г.

¹⁵ Бюлетень Харківського губерніального виконавчого комітету Рад робітничих та червоноармійських депутатів. – 1925. – № 15. – С. 32. Відомості про стан особистого складу керівного радянського апарату губернії на 1 жовтня 1924 р.

¹⁶ Бюлетень губерніального виконавчого комітету Рад робітничих та червоноармійських депутатів. – 1925. – № 20. – С. 6. Основные итоги хозяйственного и светского строительства на Харьковщине.

¹⁷ ДАХО. – Ф. Р-845. – Оп. 3. – Спр. 1157. – Арк. 111-112. Сводные данные о составе Советов Харьковской округи по национальности 1926/1927 гг.

починаючи з 1925/1926 років, використовувалася агітація польською мовою, а з 1927 року, згідно з ухвалами першої Всеукраїнської наради з питань роботи серед національних меншин (січень 1927 р.), польською мовою було надруковано й виборчі картки¹⁸. При формуванні рад дотримувалися класового підходу, що вело до зниження професіоналізму державної роботи. Бажане класове співвідношення досягалося за допомогою позбавлення або обмеження виборчих прав «експлуаторських елементів», критерії визначення яких були досить розпливчастими. Так, наприклад, під час проведення виборів до рад у 1926 р. права голосу були позбавлені 0,2 % поляків міста. Це підприємці, особи, що жили з нетрудових доходів, крамарі, духовенство та інші¹⁹.

Важливим напрямом реалізації прав етнічних меншин було надання їм можливості користуватися рідною мовою у відносинах зі структурами державного апарату, різного рівня адміністративними органами, органами юстиції. Однак щодо польського населення Харківщини реалізувати ці заходи було досить складно у зв'язку з тим, що вони мешкали розпорошено в іноетнічному середовищі. Переведення діловодства на їхню рідну мову наштовхнулося на проблему відсутності фахівців, які володіли цією мовою. Це змусило державні органи розпочати підготовку апаратних працівників для партійних органів, радянських, господарських, кооперативних, культурно-освітніх та інших установ в радянсько-партійних школах, комуністичних університетах, інших навчальних закладах. Так, у Комуністичному університеті імені Артема діяв польський сектор, у програмі навчання якого були вузлові питання державного будівництва, практики роботи державних органів, удосконалення мовної

¹⁸ ДАХО. – Ф. Р-845. – Оп. 3. – Спр. 2854. – Арк. 25. Протокол № 47 засідання Окружного виконавчого комітету від 15 жовтня 1928 р.

¹⁹ Бюлетень Харківського округового Виконавчого Комітету. – 1926. – № 5. – С. 52-53. Зводка про склад громадян, що були позбавлені права брати участь у виборах до рад по Харківській окрузі (в перевиборчу кампанію 1926 р.).

підготовки та діловодства і, звичайно, значне місце відводилося вивченню марксизму-ленінізму²⁰. Забезпечення мовних потреб національних меншин здійснювалося і в системі правоохоронних органів. Постановою ВЦВК і РНК УСРР «Про судових перекладачів» від 30 квітня 1925 року було передбачено функціонування при губернських судах у складі нотаріальних відділів штатних і позаштатних перекладачів. Виконуючи цю постанову, при Харківському окружному суді почав працювати позаштатний судовий перекладач із польської мови²¹. Восени 1931 року Нацменкомісією міськради було організовано відділ ЗАГСу, що працював польською мовою²². З 1927 року в місті Харкові при колеґії адвокатів починає діяти юридична консультація, де охочі могли отримати пораду юриста польською мовою. Однак великої популярності серед поляків міста вона не мала. За п'ять місяців роботи до неї звернулися лише 12 осіб²³. Використання мов національних меншин у діловодстві продовжувалося до початку 1930-х років, коли у зв'язку із загальним згортанням політики коренізації, воно поступово звузилося до рамок українсько-російської двомовності.

Залучаючи польське населення до державного будівництва та політичного життя, партійно-державне керівництво на чільне місце ставило завдання збільшення партійного про шарку серед поляків, прийом молоді до лав комсомолу як помічника та резерву більшовицької партії, активізацію роботи профспілок серед поляків. Найбільш активно робота серед національних меншин велася по партійній лінії. Для ведення агітації та пропаганди серед польського населення Харківщини у квітні 1921 року

²⁰ Більшовик України. – 1932. – № 11. – С. 98-99. Умови вступу до Комуністичного університету ім. Артема на основні та національні відділи.

²¹ ДАХО. – Ф. Р-845. – Оп. 3. – Спр. 1157. – Арк. 154. Лист окрсуду до Нацменкомісії Харківського ОВК 25.05.1927 р.

²² ДАХО. – Ф. Р-408. – Оп. 4. – Спр. 2683. – Арк. 74. Звіт про роботу нацменсекції за період березень – жовтень 1931 рр.

²³ ДАХО. – Ф. Р-408. – Оп. 4. – Спр. 2631. – Арк. 2. Протокол № 2 засідання Нацменкомісії від 12.08.1929 р.

при губернській організації КП(б)У було створено польську секцію – підвідділ відділу агітації та пропаганди парткому, яку очолили Вальденберг, Тьедор, Шпак. Головне завдання цієї секції полягало в тому, щоб регулярно і систематично проводити роботу серед етнічних поляків, поступово домагаючись їхньої радянзації, тобто політичної лояльності й активної підтримки більшовицької влади²⁴. Існували національні секції при партійних організаціях до кінця 1920-х років. 11 лютого 1930 року постановою Секретаріату ЦК КП(б)У «Про штати ЦК КП(б)У в зв'язку з реорганізацією апарату» національні секції у структурі партійних комітетів було ліквідовано. Проведення роботи з національними меншинами перекладалося на всі відділи²⁵. Велику увагу приділяли роботі з національними меншинами й у профспілкових організаціях. Професійні спілки, враховуючи національний склад організацій, повинні були створювати гуртки, випускати газети та книги мовами цих національностей, залучати їх представників до керівних профспілкових органів. Наявність на ХТЗ, ХЕМЗ, ХПЗ, «Серп і Молот», Авіабуді великої кількості робітників-поляків змусили при фабрично-заводських комітетах призначити працівників, які займалися виключно роботою із представниками цієї національної меншини²⁶. Як окрема ланка робота з представниками національних меншин, в тому числі й поляками, виділялася в діяльності масових організацій («Геть неписьменність!», МОДР, «Товариство сприяння жертвам інтервенції», «Друг дітей» тощо). Проте для більшості представників польської національної меншини названі організації залишалися чужорідними утвореннями з уніфіковано-

²⁴ ДАХО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 654. – Арк. 1. Протокол № 2 засідання секретарей Нацменьшинств при Агитпропе Губисполкома. 16.02. 1921 г.

²⁵ Резолюція VII Пленуму Харківського Окружного Комітету КП(б)У 21-23 лютого 1930 р. «Про підсумки й завдання нацкультбудівництва» // Фурер В. *Підсумки завдання національно-культурного будівництва на Харківщині*. – Харків, 1930. – С. 10.

²⁶ ДАХО. – Ф. Р-408. – Оп. 4. – Спр. 2638. – Арк. 71-72. Звіт про роботу нацменсекції за період березень-жовтень 1931 р.

бюрократичною структурою, позбавленими доцільного господарсько-культурницького змісту. Їх участь у цих організаціях була пов'язана з наданням їхнім членам адміністративно-господарських привілеїв і спричинена спробами захиститися від прогресуючого тиску тоталітарного режиму.

Економічна криза призвела до зростання кількості безробітних у середовищі поляків. Станом на червень 1928 року серед поляків її рівень сягав 10,3%²⁷. Для подолання безробіття урядом передбачалось: бронювання за національними меншинами певного числа місць на біржі праці; перекваліфікація безробітних; залучення їх до роботи на великих промислових підприємствах; сприяння розвитку кустарних промислів та здійснення заходів щодо кооперування кустарів. Харківська біржа праці, виконуючи ці рішення, з вересня 1929 року по травень 1930 року працевлаштувала частину безробітних поляків на підприємства промкооперації, державні фабрики і заводи, курси ЦІП та ФЗУ різних заводів. Крім того, у пропагандистських цілях, практикувалося виділення робочих місць жінкам до 8 Березня. Так, до 8 березня 1931 року жінки-польки отримали 6 вакансій²⁸. Значну роботу з ліквідації безробіття національних меншин Харківщини проводило товариство «Допомога», створене в грудні 1926 року. Ним із 1 липня по 1 жовтня 1930 року було направлено на роботу 15 поляків²⁹. Допомога, надана державою кустарям через систему кооперації, теж сприяла зниженню рівня безробіття серед поляків. 24 поляки увійшли до створеного 16 травня 1924 року союзу

²⁷ ДАХО. – Ф. Р-845. – Оп. 3. – Спр. 3330. – Арк. 50. Дані Біржі Труда про національний склад безробітних по Харківській окрузі, станом на грудень 1928 р.

²⁸ ДАХО. – Ф. Р-408. – Оп. 4. – Спр. 2634. – Арк. 27. Розподіл місць на кваліфікацію, що їх надається для жінок нацменшостей до 8 березня 1931 р.

²⁹ ДАХО. – Ф. Р-408. – Оп. 4. – Спр. 2634. – Арк. 100. Отчет о деятельности общественного сектора Харьковского общества «Помощь» с 1-го июля по 1-е октября 1930 г.

кустарів³⁰. Аналіз національного складу 13 організованих у союзі цехів дає змогу з'ясувати, що поляки надавали перевагу шкіряним промислам³¹.

У системі заходів, передбачених політикою «коренізації», чільне місце відводилося перетворенням у сфері освіти й культури. Уже з перших своїх кроків партійно-державні органи наголошували на пріоритеті ідеологічних цінностей і керівної ролі комуністичної партії. Тому не дивно, що одне з головних місць у роботі з польським населенням відводилось антирелігійній боротьбі. Костьоли оголошувалися базою антирадянської агітації, мракобісся, а ксьондзи – ідеологами контрреволюції, тому вони й потрапили під перші хвилі арештів і депортацій. Так, у 1926 році в Харкові було заарештовано і заслано на Соловки о. Вікентія Ільгіна. Така ж доля чекала і на його послідовника. Агітвідділи партійних комітетів, газети й журнали розгорнули масову кампанію проти Римо-Католицької церкви та духовенства. Було налагоджено видання численних листівок, плакатів, брошур, читання лекцій на антирелігійну тематику, проводилися атеїстичні вечори, конференції, створювалися товариства безбожників. Попри заборони та репресії, релігійне життя та діяльність Римо-Католицької Церкви в Харкові не припинилися³². Для основного загалу поляків християнська мораль і віра в Бога залишалися визначальною ознакою їхньої духовності.

Зі звуженням сфери впливу костьолу на культурно-духовне життя поляків міста дедалі більшу роль стала відігравати система загальної та спеціальної освіти. З осені 1922 року в УСРР запроваджується кодекс законів про народну освіту, параграф 23 якого наголошував на праві національних меншин забезпечити «виховання і навчання дітей на їх

³⁰ ДАХО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 113. – Арк. 23, 27. Отчет о деятельности Харьковской союза кустарей-одиночек за время с 2-го ноября 1924 г. по 25 марта 1925 г.

³¹ ДАХО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 113. – Арк. 49. Отчет о деятельности союза кустарей-одиночек за время с 2 ноября 1924 по 15 ноября 1925 г.

³² Жур М. *История Римо-Католической Церкви в Харькове // Польська діаспора*. – Харків: історія і сучасність. – Харків, 2004. – С. 18.

рідній мові»³³. У відповідності до цього рішення в Харкові відкривається польська школа (семирічка), в якій, за даними шкільного перепису 1 грудня 1925 року, навчалось 69 учнів³⁴. Однак вона не могла повністю задовольнити потреби польського населення міста, бо лише 29% польських дітей Харкова мали змогу навчатися рідною мовою³⁵. За змістом навчання, складом учительських кадрів було встановлено жорсткий контроль. Учителі-поляки, які не визнавали радянську владу або не виявляли лояльного ставлення до нового режиму, замінялися «благодійними» працівниками, хоча й із нижчим професійним рівнем. Так, у 1925 році, посаду завідувача польської школи замість досвідченого викладача О. З. Ганцваль, займає Л. К. Тжесецький, студент третього курсу Інституту народної освіти³⁶. Можна припустити, що саме з політичних міркувань сталися такі кадрові зміни. Розв'язати проблему підготовки вчительських кадрів для польської школи були покликані вищі курси ім. Ф. Кона, що почали діяти в місті Харкові у 1923 р. Уже в перший рік їх роботи на курси було відібрано 63 слухачі переважно з робітників і селян³⁷. Дуже гострою проблемою для польської школи була й недостатня кількість навчальних посібників польською мовою. З метою виходу із ситуації, що склалася, Центральне державне видавництво від середини 1931 р. розпочало підготовчу роботу з видання підручників, залучивши до неї 19 польських авторів. Однак до кінця року до випуску польських підручників видавництво так і не приступило³⁸.

³³ Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення партії і радянського уряду. 1917-1959 рр. Зб. док. – Т.1. – Київ, 1959. – С. 155-156.

³⁴ Народна освіта України. Установи соціального виховання на 1 грудня 1925 р. – Харків, 1927. – С. 12.

³⁵ ДАХО. – Ф. Р-845. – Оп. 3. – Спр. 1205. – Арк. 252. Отчет о деятельности комиссии делам нацмен с 15 марта 1927 – по 15 апреля 1928 г.

³⁶ Ніколаєнко О. *Освітня діяльність Харківської полонії...* – С. 343.

³⁷ Калакура О. Я. *Поляки в етнополітичних процесах...* – С. 210.

³⁸ ДАХО. – Ф. Р-1356. – Оп. 1. – Спр. 497. – Арк. 2-3. Матеріали обслідування видання підручників для нацменшкіл центрвидавком 20.04.1932 р.

Пріоритет ідеологічних орієнтирів був визначальним і у справі ліквідації неписьменності та малописьменності серед дорослого населення Харківщини. Програму робіт щодо цього було окреслено ще у травні 1921 р. постановою РНК УСРР «Про боротьбу з неписьменністю», за якою все населення від 8 до 50 років, яке не вміло читати чи писати, зобов'язувалося вчитись письма українською, російською або якоюсь іншою мовою за бажанням учня³⁹. У 1924 році в Харківській губернії існувало вже 3 пункти з ліквідації неписьменності серед польського населення⁴⁰. Наявна кількість навчальних закладів не могла задовольнити потребу національних меншин в освітніх закладах такого типу. Створити широку мережу навчальних закладів для неписьменних та малописьменних не дозволяли фінансові обмеження. Місцеві бюджети забезпечували лише 30–40 % коштів, необхідних для організації цієї роботи. У 1926 році діяли лише дві школи з ліквідації неписьменності польською мовою⁴¹.

Поряд із загальною освітою розвивається мережа польської професійної освіти. Спеціальну технічну освіту поляки Харкова могли здобути на польському відділенні електромеханічного технікуму⁴². Отримати спеціальність редакційних робітників середньої кваліфікації, а саме: керівників масової роботи, робітників журналістського руху, літературних редакторів, технічних редакторів, представники польської національної меншини мали можливість у газетно-книжковому технікумі, де з 10 січня 1931 р. організовано нацменсектор⁴³.

³⁹ Культурне будівництво в Українській РСР... – Т. 1. – Київ, 1959. – С. 120.

⁴⁰ ДАХО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1137. Доклад о состоянии просвещения нацмен г. Харькова и губернии в 1924/1925 году.

⁴¹ ДАХО. – Ф. Р-408. – Оп. 6. – Спр. 38. – Арк. 32. Звіт про роботу серед нацменшо-... Харківської округи за 1926 рік.

⁴² ДАХО. – Ф. Р-408. – Оп. 4. – Спр. 2635. – Арк. 75. Витяг з протоколу № 5 від 11.05.1931 р. засідання президії Нацменсекції Харківської Миськради.

⁴³ ДАХО. – Ф. Р-408. – Оп. 4. – Спр. 2635. – Арк. 117. Выводы по обследованию нацменсектора в газетном техникуме 1931 г.

Актуальною мовна політика була й у дошкільних установах. З огляду на це, у 1920 році на Харківщині було організовано польський національний дитячий будинок на 43 дитини⁴⁴. У 1926 році його об'єднали в одну господарську одиницю з татарським дитячим будинком та Комарівською дитячою колонією, що суттєво погіршило матеріальне становище цього закладу⁴⁵. Працював у Харкові й польський дитячий садок, що фінансувався з місцевого бюджету⁴⁶.

В ідеологізації культурно-духовного життя польського населення важливе місце відводилося новій мережі культурно-освітніх закладів – робітничим клубам. У Харкові діяло два польських клуби – ім. Варинського та ім. Веселовського. У роботі клубів чітко дотримувався класовий принцип, до участі в них залучалися лише робітники великих підприємств, а решта представників польської етнічної меншини позбавлялися такої можливості. Вони стали центрами поширення польської культури – через створення при них різноманітних гуртків. Так, наприклад, драматичний гурток клубу ім. Варинського з 15 серпня по 31 грудня 1925 р. здійснив 50 виступів, а драмгурток клубу ім. Веселовського – 6⁴⁷. Ці заклади культури були одночасно і місцем ідеологічної агітації. Виходячи із завдань, що покладалися на клуби, в них працювали курси політичної грамоти, проводилися тематичні вечори, постійно читалися лекції на політичні теми. Починаючи з 1930 року в них посилюється інтернаціональне виховання, антирелігійна пропаганда. Їхня робота дедалі більше уніфікувалася, витіснялась будь-яка національна

⁴⁴ ДАХО. – Ф. Р-820. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 262 зв. Доклад заведующего польской секцией Губнаробразу о деятельности с 15 августа по 31 декабря 1920 г.

⁴⁵ ДАХО. – Ф. Р-845. – Оп. 3. – Спр. 1975. – Арк. 60 зв-61. Доклад о состоянии культпросветработы на 1926/1927 учебный год.

⁴⁶ ДАХО. – Ф. Р-845. – Оп. 3. – Спр. 1975. – Арк. 13. Отчет о деятельности комиссии по делам нацмен при Харьковском окружном исполкоме за период с 15 марта по 1-е декабря 1927 г.

⁴⁷ ДАХО. – Ф. Р-820. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 263. Доклад заведующего польской секцией Губнаробразу о деятельности с 15 августа по 31 декабря 1925 г.

самобутність. Однак, попри все це, клуби дозволили польській меншині, наскільки це було можливо у строкатому етнічному оточенні, зберегти свою етнічну самобутність.

Для забезпечення національних запитів видавалася різноманітна наукова, політична, технічна, сільськогосподарська література тощо. У 1926–1927 видавничому році Українська філія Центрвидаву, що діяла в Харкові, випустила 34 назви книжкової продукції польською мовою⁴⁸. Зі створенням видавництва розширився й випуск періодичних видань. У 1927 році передплатники могли виписати два журнали та одну газету польською мовою⁴⁹.

У середині 1930-х років про національне питання в СРСР почали говорити як про вже вирішене. У зв'язку з цим припинилась і практика розгляду різних аспектів роботи з національними меншинами, як на державному, так і на партійному рівнях. Партійно-державне керівництво України, виконуючи рішення союзного керівництва, нав'язувало широким масам думку про те, що представники національних меншин – потенційні зрадники, диверсанти, шкідники, діяльність яких слід викорінювати будь-якими методами. Згідно з постановою Харківського обкому партії від 3 листопада 1935 р. «Про стан партійної організації і командних кадрів на заводі № 135 та ХПЗ» рекомендувалося за 20 днів з усіх цехів, які виробляли військову техніку, звільнити поляків. Політбюро, Оргбюро та Секретаріат ЦК КП(б)У прийняли десятки постанов, на підставі яких проводилися «чистки», а потім і ліквідація навчальних закладів, які здійснювали роботу мовами національних меншин. Так, 16 березня 1935 р. Секретаріат ЦК КП(б)У ухвалив ліквідувати польський сектор при газетному технікумі в Харкові та закрити польський сектор Харківського

⁴⁸ Чирко Б.В. *Національні меншини в Україні (20-30 роки XX століття)*. – Київ, 1995. С. 110.

⁴⁹ Якубова Л.Д. *Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20-30 роки): коренізація і денационалізація* // УІЖ. – 1998. – № 6. – С. 29.

педінституту⁵⁰. Поряд із ліквідацією інститутів національно-культурного розвитку тривали арешти та заслання тих, хто проходив за сфальсифікованими справами «контрреволюційних» і «націоналістичних» організацій. У 1935–1936 рр. Державне політичне управління «викрило» «Польську організацію військову». Учасникам цієї «контрреволюційної» організації була інкримінована шпигунська, диверсійно-повстанська та шкідницька діяльність. «Аргументи» слідства були настільки «переконливими», що багатьом польським «агентам» нічого не залишалось, як «визнати» свої злочини. Репресії в середовищі харківських поляків тривали й надалі.

Таким чином, поляки були однією з великих етнічних спільнот Харківщини. Вони мешкали в регіоні розпорошено, не складаючи компактних груп, надаючи перевагу містам. Характер розселення впливав на їх рівень освіченості та заняття. Представники польської спільноти надавали перевагу роботі на промислових підприємствах, в установах та займалися кустарними промислами. Загострення соціально-економічних процесів на початку 1920-х років призвело до збільшення кількості безробітних. Велику роботу з їх працевлаштування проводила біржа праці та товариство «Допомога». В цілому ці заходи були спрямовані не на врахування національних особливостей населення міста, хоча в умовах здійснення політики «коренізації» їм і надавалось таке забарвлення, а на перерозподіл виробничих сил на користь державного сектору виробництва, зокрема у велику промисловість. Аналіз заходів радянської влади з політико-пропагандистської та культурно-просвітницької роботи серед польської етнічної меншини протягом 1920-х – початку 1930-х років дає змогу стверджувати, що більшовики домоглися лише певних успіхів, оскільки не змогли досягти головної мети – зміни самосвідомості поляків,

⁵⁰ Губльов О., Репринцев В. *Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки* // З архівів ІУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2. – С. 125.

зламу їх духовних цінностей. Коли це стає зрозумілим партійно-радянському керівництву, політика «коренізації» була оголошена вичерпаною, а створення національних шкіл, адміністративних одиниць помилковим, їхні провідники були звинувачені в націонал-ухильництві, буржуазному націоналізмі, співробітництві з німецькими та польськими фашистами, їхніми спецслужбами. Із середини 1930-х років починається процес закриття польських культурно-освітніх закладів та розгортаються масові репресії, фабрикуються гучні судові процеси.

Olga Goncharova

The Poles in the Socio-Political, Socio-Economic and Cultural-Educational Life of Kharkiv Region in 1920-1930's

The article is devoted to the process of socio-political, socio-economic and cultural-educational development of the Polish ethnic minority of Kharkiv region in 1920-1930's. Demographic and social changes in its composition, catastrophic consequences for its absorption, and political repression of the Stalin regime are highlighted. It is reasonable to conclude that the Bolsheviks achieved only some success in the process of Sovietization of the Poles. They could not achieve their main goal - to change the Poles' consciousness, break their spiritual values. When this became clear to the party-Soviet leadership, the policy of indigenization was declared exhausted. The process of closing down Polish cultural and educational institutions began in the mid-1930s and mass repression began and loud trials were fabricated.

Keywords: *ethnos, ethnic minority, indigenous policy, national policy.*